

IWONA NAWROCKA

Uniwersytet Gdański

WYKORZYSTANIE FUNDUSZY W RAMACH PROGRAMU SAPARD W WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIM

Abstract: Funds Utilisation of SAPARD Programme in Warmia and Mazury Voivodship. On the first of May two years had passed since Poland became a full member of the European Union. At that time, farmers and inhabitants of the rural areas of the country had been the most distrusting social group towards the European integration process.

In 2006 SAPARD, the EU programme assisting rural areas in the EU member states, will formally close, which gives a good reason to attempt an assessment of its results and effectiveness of fund utilisation in the territory of the Warmia and Mazury Region.

In this region, as much as SAPARD's financial assistance generated first developments in the rural development, it was far from enough in relation to genuine needs. The money transferred so far has amounted to almost 200 million Polish zloty, and though it has contributed to the rural territories, it primarily concerned the most immediate and temporary necessities.

Considering the fact that 371 applicants never received financial support since their projects were rejected, one may only anticipate they will renew their efforts to apply for funds in the future.

In the new programme period 2007-2013 a new prospect will appear to make use of EU funding in the rural sector. In order not to allow further distance towards other regions in the country, as well as to facilitate effective consumption of the available funds, the economic growth in the rural areas should be more dynamic, and the productivity should improve following a more extensive application of new technologies.

Wstęp

1 maja 2006 r. upłynęły dwa lata od akcesji Polski do Unii Europejskiej. Eurosceptycy, euroentuzjaści i eurorealiści, dysponując już pewnymi argumentami mogą obecnie podsumować miniony okres i odpowiedzieć sobie

na wcześniej postawione pytania, co do przyszłości Polski w zjednoczonej Europie.

Najbardziej nieufną grupą wobec procesu integracji Polski z UE byli rolnicy i mieszkańcy wsi, którzy stanowią ponad jedną trzecią polskiego społeczeństwa. To właśnie ta grupa Polaków miała poczucie przegranej w procesie transformacji i wprowadzania reform rynkowych, a integracja europejska wydawała im się dalszym ciągiem tych procesów¹.

Część tej grupy wyrażała pogląd, że regiony zdominowane przez rolnictwo marginalne, niskotowarowe nie będą w stanie dynamizować rozwoju gospodarki obszarów wiejskich, a w regionach środkowej i wschodniej Polski pogłębi się przestrzenne zróżnicowanie wiejskiej Polski.

W okresie przedakcesyjnym Unia Europejska udzieliła pomocy krajom kandydującym w postaci programu SAPARD². W obliczu niechęci czy obaw rolników przed integracją europejską, program SAPARD mógł stanowić „koło zamachowe” znacznego ożywienia restrukturyzacji wsi i rolnictwa w kierunku kreowania rolnictwa komercyjnego oraz dynamizowania aktywności pozarolniczej obszarów wiejskich³.

W 2006 r. nastąpi ostateczne zamknięcie programu SAPARD, w związku z tym, z perspektywy kilku lat warto podjąć się próby oceny efektów wykorzystania funduszy pozyskanych w tym programie.

Szczególnie interesująca może okazać się analiza na przykładzie woj. warmińsko-mazurskiego, które należy do obszarów o charakterze rolniczo-turystycznym, a zarazem jest zaliczane do jednego z najuboższych regionów UE-25.

1. Program SAPARD w Polsce

Z punktu widzenia integracji Europy Środkowej i Wschodniej z Unią Europejską, dwie dziedziny zostały uznane za najbardziej problemowe, tj. rolnictwo i ochrona środowiska.

W 1997 r. Komisja Europejska opublikowała dokument AGENDA 2000, w którym zostały zawarte perspektywy rozwoju Unii Europejskiej, w tym pojawiła się propozycja wzmocnienia strategii przedakcesyjnej państw kandydujących. Komisja Europejska podjęła decyzję o włączeniu do budżetu

¹ Kaczmarczyk-Kapera (2000), s. 112-113.

² SAPARD – Przedakcesyjny Instrument Wsparcia dla Rolnictwa i Obszarów Wiejskich – ang. Support for Pre-Accession Measures for Agriculture and Rural Development.

³ Stępiak (2000), s. 50.

na lata 2000-2006 specjalnych funduszy, które miały na celu wsparcie państw kandydujących do UE w następujących obszarach problemowych w dziedzinie restrukturyzacji rolnictwa (program SAPARD) oraz dostosowania infrastruktury transportowej i ochrony środowiska do standardów UE (program ISPA)⁴.

Przedakcesyjny program SAPARD miał na celu wspieranie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w krajach przygotowujących się do członkostwa, aby sprawnie włączyć sektor rolnictwa na pełnych prawach do Wspólnej Polityki Rolnej⁵.

Omawiany program był wzorowany na Europejskim Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej, a więc miał charakter środków pomocniczych, wspomagających, a nie zastępujących krajowe programy modernizacyjne, w związku z tym szczególnie istotne było dokonywanie umiejętnego montażu finansowego unijnych środków pomocowych ze środkami budżetowymi i prywatnymi lub pochodzącymi z innych źródeł pomocy zagranicznej⁶.

W momencie przystąpienia państwa-beneficjenta przedakcesyjnej pomocy do UE, następowała utrata możliwości dalszego otrzymywania środków pomocowych z programu SAPARD, na rzecz korzystania z funduszy strukturalnych.

Wsparcie z programu SAPARD miało być realizowane w formie wieloletnich programów, opracowanych zgodnie z wytycznymi i zasadami programów operacyjnych, w związku z tym w grudniu 1999 r. Polska przedłożyła wstępną wersję programu operacyjnego na lata 2000-2006.

Po trwających 1,5 roku negocjacjach, Komisja Europejska zatwierdziła opracowany przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Program Operacyjny SAPARD (18 października 2000 r.). Po zatwierdzeniu programu operacyjnego, kolejnym niezbędnym warunkiem rozpoczęcia realizacji programu było akre-

⁴ Priorytetowe obszary prac dostosowawczych dla każdego państwa aplikującego o członkostwo i ramy tej pomocy finansowej zostały opracowane przez Komisję Europejską w dokumencie uzupełniającym pt. *Partnerstwo dla Członkostwa*. W odpowiedzi na ten dokument Polska przygotowała Narodowy Program Przygotowania do Członkostwa w Unii Europejskiej (NPPC), w którym prezentowała swoją strategię dochodzenia do członkostwa oraz sposób realizacji priorytetów zawartych w Partnerstwie dla Członkostwa.

⁵ Zgodnie z Rozporządzeniem Rady nr 1268/1999 z 21 czerwca 1999 r. program SAPARD miał na celu przede wszystkim:

- przyczynianie się do wdrożenia *acquis communautaire* dotyczącego wspólnej polityki rolnej oraz polityk z nią związanych;
- ułatwienie trwałej adaptacji sektora rolnego i obszarów wiejskich do wymogów Wspólnoty Europejskiej określonych w Partnerstwie dla Członkostwa.

⁶ Guz-Vetter (1999), s. 23.

dytowanie agencji płatniczej i akceptacja przez Wspólnotę systemu wdrożeniowego⁷. Zgodnie z decyzją rządu RP, funkcje agencji płatniczej i wdrożeniowej powierzono Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR). Podmiotami nadzorującymi i koordynującymi działalność agencji płatniczej na szczeblu krajowym zostały: Ministerstwo Finansów oraz Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi⁸. Sposób wdrażania programu SAPARD można uznać za zdecydowanie najbardziej zdecentralizowany spośród wszystkich programów przedakcesyjnych⁹. Tylko jedno z czterech działań (poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych) miało być koordynowane na szczeblu centralnym, natomiast pozostałe trzy działania miały być koordynowane regionalnie¹⁰.

Kolejny etap obejmował podpisanie Wieloletniej Umowy Finansowej między polskim rządem a Komisją Europejską (25 stycznia 2001 r.) oraz rocznych umów finansowych.

Na budżet Programu w wysokości 1 084 mln euro (ok. 4 795 320 616 zł) składały się środki Unii Europejskiej w wysokości 708,2 mln euro oraz 235,8 mln euro w ramach dofinansowania krajowego, a także 140 mln euro przesunięte za zgodą Komisji Europejskiej z budżetu Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW).

Na podstawie analizy sytuacji na obszarach wiejskich i w sektorze rolno-spożywczym przyjęto, że program SAPARD w Polsce skupi się na dwóch zrównoważonych osiach priorytetowych, w którym będą:

- poprawa efektywności sektora rolno-spożywczego;
- poprawa warunków prowadzenia działalności gospodarczej i tworzenie miejsc pracy.

Cele strategiczne programu SAPARD miały zostać zrealizowane przez 6 następujących działań:

- Działanie 1 – poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych.
- Działanie 2 – inwestycje w gospodarstwach rolnych.
- Działanie 3 – rozwój i poprawa infrastruktury obszarów wiejskich.
- Działanie 4 – różnicowanie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich.

⁷ *Programy pomocy...* (2002), s. 131.

⁸ Mimo to, że tekst rozporządzenia Rady UE na temat programu SAPARD był już dostępny wiosną 1998 r., działania administracji rozpoczęły się niemal rok później, co w konsekwencji przełożyło się na opóźnienie uruchomienia programu.

⁹ Bielecka (2006), s. 89.

¹⁰ Hausner, Maroda (2000), s. 103.

- Działanie 5 – szkolenia zawodowe.
- Działanie 6 – pomoc techniczna.

Program SAPARD zaoferował polskiemu sektorowi rolnemu największą pomoc finansową od czasu rozpoczęcia przemian restrukturyzacyjnych. Zakres wykorzystania oferowanego wsparcia był uzależniony od jakości przygotowanych projektów, zabezpieczenia udziału własnego w kosztach realizacji oraz sprawnej administracji. Beneficjentami programu mogli być rolnicy indywidualni, grupy producentów rolnych, rybnych i ich związki, gminy oraz powiaty.

Fundusze w ramach programu SAPARD zostały rozdzielone między poszczególne województwa według określonego algorytmu¹¹ w ramach tzw. Rocznych Umów Finansowych¹². Pierwsza roczna umowa finansowa między stroną polską a Unią Europejską została podpisana 29 marca 2001 r. Roczny budżet dla Polski wynosił 520 mln euro. Limit krajowy na poszczególne działania przedstawia tabela 1.

Tabela 1

Limit krajowy w Polsce na poszczególne działania w ramach programu SAPARD

Działanie	Połączony dostępny limit środków
Działanie 1	1 708 872 683,65 zł
Działanie 2	661 417 568,22 zł
Działanie 3	2 034 032 698,00 zł
Działanie 4	438 364 577,13 zł
Razem Działania	4 842 687 527,00 zł

Źródło: Opracowanie ARiMR, stan na 31.03.2006 r.

Wdrażanie SAPARD-u rozpoczęło się dopiero w lipcu 2002 r., po uzyskaniu przez ARiMR akredytacji Komisji Europejskiej (decyzja KE z 2.VII 2002 r.). Beneficjenci mogli składać wnioski w ramach poszczególnych działań w Oddziałach Regionalnych ARiMR. Przyjmowanie wniosków rozpoczęło się 17 lipca 2002 r., a zakończyło 20 lutego 2004 r.¹³.

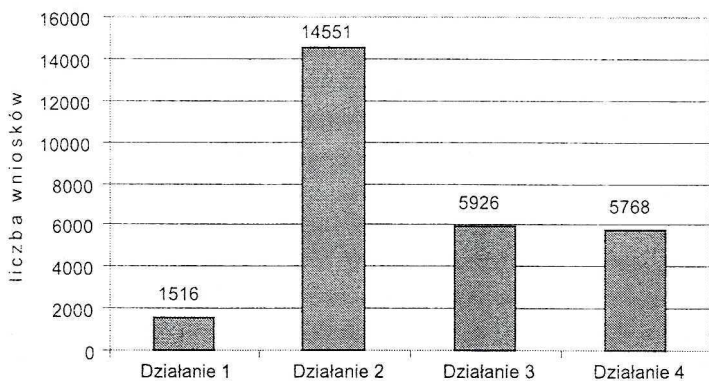
Łącznie w kraju zarejestrowano 27 761 wniosków o pomoc finansową z Programu SAPARD, (ryc. 1).

Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa podpisała łącznie 24 431 umów na kwotę ok. 4 779 mln zł, w tym w:

¹¹ Każde z województw miało określoną za pomocą formuły matematycznej indykatywną alokację środków pomocowych UE (wysokość alokacji była uzależniona od liczby ludności, stopy bezrobocia oraz PKB *per capita*).

¹² Bielecka (2006), s. 90, *op. cit.*

¹³ Zawieranie umów z beneficjentami Programu SAPARD zakończono 15 sierpnia 2004 r.



Ryc. 1. Liczba zarejestrowanych wniosków w ramach programu SAPARD w poszczególnych działaniach w Polsce

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR z 2006 r.

- Działaniu 1 zawarto 1342 umowy na kwotę ok. 1 681 mln zł (100,31% wykorzystania limitu);
- Działaniu 2 zawarto 13 742 umowy na kwotę ponad 637,4 mln zł (95,74% wykorzystania limitu);
- Działaniu 3 zawarto 4493 umowy na kwotę ponad 2 024 mln zł (102,55% wykorzystania limitu);
- Działaniu 4 zawarto 4854 umowy na kwotę ponad 437,1 mln zł (91,02% wykorzystania limitu).

Do końca 2005 r. ARiMR zrealizowała na rzecz beneficjentów 21 760 płatności na łączną kwotę ponad 3 956 mln, co stanowi 82,49% wykorzystania limitów środków. W tym w ramach:

Działania 1 – dokonano 1164 płatności na sumę prawie 1 148,8 mln zł;

Działania 2 – dokonano 12 359 płatności na sumę ponad 563,6 mln zł ;

Działania 3 – dokonano 4564 płatności na sumę ok. 1 961 mln zł ;

Działania 4 – dokonano 3673 płatności na sumę prawie 282,4 mln zł.

Wyplata środków finansowych beneficjentom zakończy się 2006 r.

3. Program SAPARD w woj. warmińsko-mazurskim

W woj. warmińsko-mazurskim rolnictwo jest jedną z głównych gałęzi gospodarki. Mimo trudnych warunków przyrodniczych, takich jak krótki okres wegetacji (najzimniejszy region w kraju), zróżnicowanie jakościowe gleb czy

urozmaicona rzeźba terenu, rolnictwo w woj. warmińsko-mazurskim odgrywa istotną rolę w strukturze gospodarki wytwarzając 8,4% wartości dodanej brutto (kraj 4,3%).

W granicach woj. warmińsko-mazurskiego znajduje się 116 gmin (w tym 16 miejskich, 33 miejsko-wiejskie i 67 wiejskich). Na obszarze regionu jest utworzonych 17 powiatów ziemskich oraz dwa powiaty grodzkie. Pod względem liczby ludności województwo zajmuje 12 miejsce w kraju. Średni wskaźnik gęstości zaludnienia wynosi 59 osób/km² i jest najniższy w kraju. Jeszcze rzadziej zaludnione są obszary wiejskie – średnio 24 osoby/km². Województwo warmińsko-mazurskie odnotowuje najwyższy wskaźnik bezrobocia w kraju. Stopa bezrobocia na koniec grudnia 2004 r. wynosiła 29,2%, podczas gdy średnio w kraju 19,0%.

W ramach programu SAPARD realizowanego w woj. warmińsko-mazurskim przyznano określony limit finansowy na poszczególne działania, (tab. 2).

W woj. warmińsko-mazurskim we wszystkich działaniach programu SAPARD zawarto łącznie 908 umów na kwotę ogółem ponad 228 mln zł.

Łącznie do ARiMR wpłynęło 1279 wniosków z woj. warmińsko-mazurskiego, co stanowi zaledwie 4,6% wszystkich zarejestrowanych wniosków w kraju, a z tego 71% uzyskało dofinansowanie. Wśród najczęstszych przyczyn odrzucenia wniosków można m.in. wymienić:

- niekompletność wniosku;
- negatywną ocenę ekonomiczną wniosku;
- niezgodność wniosku o pomoc finansową z programem operacyjnym SAPARD;
- niezgodność między złożonym wnioskiem a stanem faktycznym zweryfikowanym na etapie wizytacji terenowej;
- błędy rachunkowe, nieważne załączniki.

Najwięcej umów zostało podpisanych w Działaniu 2 – *Inwestycje w gospodarstwach rolnych* (łącznie 377 umów), w tym większość (304 umowy) stanowiły umowy w schemacie 2.3. *Zwiększenie różnorodności produkcji gospodarstw rolnych*, gdzie beneficjentem byli rolnicy. Drugie miejsce pod względem liczby podpisanych umów zajmuje Działanie 4 – *Różnicowanie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich* (303 umowy), w tym największym zainteresowaniem cieszyły się schematy: 4.1. *Tworzenie źródeł dodatkowego dochodu w gospodarstwach rolnych* (153 umowy) oraz 4.2. *Tworzenie miejsc pracy na obszarach wiejskich*. W tym przypadku beneficjentami pomocy byli odpowiednio rolnicy i domownicy oraz przedsiębiorcy, dlatego wartość pojedynczych umów w tym działaniu była relatywnie najniższa.

Najmniej umów zawarto w Działaniu 1 – *Poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych* (80 umów), w tym 65 umów zostało podpisanych z przetwórcami mięsa, mleka, ryb oraz grupami producentów rolnych, pozostałe 17 umów zawarto z przetwórcami owoców i warzyw oraz grupami producentów owoców i warzyw. Największy udział finansowy w łącznej kwocie refundacji w ramach Działania 1 zanotowano w przypadku sektora mięsnego, a najmniejszy w sektorze rybnym.

W ramach Działania 2 – *Inwestycje w gospodarstwach rolnych*, rolnicy najchętniej dokonywali inwestycji w zakresie zwiększania różnorodności

Tabela 2

Limity finansowe w ramach programu SAPARD dla woj. warmińsko-mazurskiego

Program	Działanie	Schematy/komponenty	Połączony limit finansowy (ostateczny)
SAPARD	Działanie 1 Poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych	1.1. Sektor mleczarski	z limitu krajowego ¹
		1.1. Sektor mięsny	
		1.1. Sektor rybny	
		1.2. Wsparcie restrukturyzacji przetwórstwa i poprawy marketingu owoców i warzyw	
	Działanie 2 Inwestycje w gospodarstwach rolnych	2.1. Restrukturyzacja produkcji mleka	3 738 966,30
		2.2. Modernizacja gospodarstw - produkcja bydła mięsnego	70 000,00
		2.2. Odbudowa produkcji owczarskiej*	0,00
		2.2. Modernizacja produkcji trzody chlewnej i drobiu	3 337 006,50
		2.3. Zwiększenie różnorodności produkcji gospodarstw rolnych	12 605 356,70
	Działanie 3 Rozwój i poprawa infrastruktury obszarów wiejskich	3.1. Zaopatrzenie gospodarstw wiejskich w wodę wraz z uzdatnianiem	18 863 039,00
		3.2. Odprowadzanie i oczyszczanie ścieków komunalnych	18 863 040,00
		3.3. Gospodarka odpadami stałymi	7 545 216,00
		3.4. Drogi gminne i powiatowe na obszarach wiejskich	26 408 252,00
		3.5. Zaopatrzenie w energię	3 772 608,00
	Działanie 4 Różnicowanie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich	4.1. Tworzenie źródeł dodatkowego dochodu w gospodarstwach rolnych	6 949 364,98
		4.2. Tworzenie miejsc pracy na obszarach wiejskich	15 604 464,52
		4.3. Publiczna infrastruktura turystyczna na obszarach wiejskich	3 153 394,04

Źródło: Na podstawie opracowania ARIMR.

* Ze względu na to, że w pierwszym okresie naboru wniosków, nie było zainteresowania schematem 2.2.2, środki pierwotnie zaplanowane na odbudowę produkcji owczarskiej zostały przesunięte na inne działania.

¹ Działanie scentralizowane.

produkcji gospodarstw rolnych, co mogło być spowodowane mniejszymi wymaganiami w zakresie spełniania standardów weterynaryjnych lub sanitarnych, lub też lepszą kondycją finansową gospodarstw sektora sadowniczego i ogrodniczego, który zrealizował większość wszystkich projektów w schemacie 2.3. Beneficjenci głównie inwestowali w zakup maszyn, urządzeń i wyposażenia do produkcji rolnej, co w znacznej mierze przyczyniało się do zmniejszenia nakładów pracy w gospodarstwach rolnych¹⁴.

W przypadku Działania 3 – *Rozwój i poprawa infrastruktury obszarów wiejskich*, niedobór środków publicznych sprawił, że nie wszystkie pozytywnie ocenione wnioski złożone przez gminy, powiaty czy związki gminne otrzymały dofinansowanie. Biorąc pod uwagę słabą dostępność komunikacyjną w woj. warmińsko-mazurskim, niedostateczną liczbę oczyszczalni ścieków komunalnych oraz potrzebę zwiększenia liczby gospodarstw wiejskich zaopatrzonych w wodę o odpowiedniej jakości, nie dziwi to, że stan ten znalazł odzwierciedlenie w realizacji głównie takich inwestycji (schemat 3.1, 3.2 i 3.3). Duże zaangażowanie gmin i związków gmin w realizację tych projektów, spowodowało z kolei brak zainteresowania udziału w schemacie 3.5 związanym z zaopatrzeniem w energię.

Działanie 4 – *Różnicowanie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich* zostało uruchomione najpóźniej (ostatni kwartał 2003 r.). Rolnicy, domownicy – beneficjenci wsparcia finansowego, tworzyli dodatkowe źródła dochodu na obszarach wiejskich, realizując najczęściej projekty w zakresie usług turystycznych i agroturystyki. Natomiast przedsiębiorcy lokowali środki finansowe w tworzenie miejsc pracy na obszarach wiejskich, w tym m.in. świadcząc usługi dla ludności, usługi transportowe w zakresie przewozu osób lub towarów, roboty i usługi budowlane.

Podsumowanie

Analizując zgromadzone dane, można uznać, że w tych sektorach, w których występowały największe potrzeby, program SAPARD przyczynił się do poprawy bezpieczeństwa i jakości produkowanej żywności.

W woj. warmińsko-mazurskim pomoc Unii Europejskiej w ramach programu SAPARD stała się niewątpliwie zaczynem pierwszych zmian obrazu

¹⁴ Należy zauważyć, że w ostatnim czasie wzrosły koszty zakupu maszyn i urządzeń, co można uznać za zjawisko wyraźnie niekorzystne, wpływające na zmniejszenie efektywności wykorzystania funduszy z programu SAPARD.

wsi, jednak dalece niewystarczającym w skali potrzeb. Środki pozyskane przez beneficjentów zaspokajały doraźne i elementarne potrzeby, dostosowując mozolnie polskie rolnictwo do standardów UE.

Ze względu na to, że w okresie realizacji programu SAPARD beneficjenci mogli korzystać z innych instrumentów wsparcia, dość trudno ocenić wpływ wykorzystania funduszy z programu SAPARD np. na wzrost PKB w regionie. Przekazane już środki w wysokości prawie 200 mln zł bardzo zasiliły obszary wiejskie, a zainteresowanie beneficjentów, potwierdza ogromne potrzeby, które należało zaspokoić. Jedno natomiast jest pewne. Nastroje rolników, w szczególności tych, którzy skorzystali z oferowanej unijnej pomocy, znacznie się poprawiły, na co wskazywały liczne sondaże. W miarę czasu trwania programu SAPARD w Polsce, widoczny był wzrost zainteresowania beneficjentów realizacją projektów, aż do ostatniego okresu, kiedy to wprost lawinowo napłynęły wnioski o dotację. Taki stan rzeczy może świadczyć o wzroście zaufania i świadomości uzyskanych korzyści.

Zważywszy na to, że 371 beneficjentów nie uzyskało pomocy finansowej (wnioski odrzucone), należy przypuszczać, że w przyszłości ponowią oni starania o fundusze.

W najbliższym okresie programowania 2007-2013 powinno już nastąpić przejście od tradycyjnej gospodarki, opartej na rolnictwie i przemysłach schyłkowych do gospodarki opartej na wiedzy i nowych technologiach. Pytanie zatem, czy opracowywane obecnie programy operacyjne dla sektora rolnictwa stworzą korzystne warunki dla rolników, którzy są jeszcze na pierwszym etapie przemian, czy będą propozycją tylko dla farmerów-przedsiębiorców, zdolnych już do konkurencji na rynkach europejskich. Wówczas mógłby urzeczywistnić się scenariusz przepowiadający pogłębienie różnic regionalnych, co byłoby całkowicie niezgodne z koncepcją „trwałego i zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego”.

Literatura

- Bielecka D., 2006, *Regionalne zróżnicowanie sprawności samorządów w wykorzystaniu środków z funduszu SAPARD*. Studia Regionalne i Lokalne, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych, Nr 1(23) 2006, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Guz-Vetter M., 1999, *Przygotowanie polskiej administracji do efektywnego wykorzystania pomocy przedakcesyjnej oraz funduszy strukturalnych Unii Europejskiej*. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.

- Hausner J., Maroda M. (red.), 2000, *Jakość rządzenia: Polska bliżej Unii Europejskiej?* Małopolska Szkoła Administracji Publicznej AE w Krakowie, Kraków.
- Kaczmarczyk-Kapera A., 2000, *Polska wieś wobec przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*. Przegląd Europejski 1 (1) 2000, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- Programy pomocy dla rolnictwa 1990-2002*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA), Warszawa 2002.
- Stępnia A., (red.), 2000, *Rozszerzenie Unii Europejskiej na wschód – konsekwencje dla dobrobytu i zatrudnienia w Europie*. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Województwa Warmińsko-Mazurskiego do roku 2020*, Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2005.